

ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİNİN GEÇMİŞİNE IŞIK TUTACAK YAZILI KÜLTÜR VARLIĞININ DERLENİP DEĞERLENDİRİLMESİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Dr.İbrahim ATEŞ

Sayın Başkan, Saygıdeğer Konuklar, Değerli Dinleyiciler!

Orta Asya bağımsız Türk Cumhuriyetlerindeki kültürel varlıkların değer ve önemini dile getirildiği böylesine seviyeli bir seminerde tebliğ sunan şahıslardan bir kişi olmanın verdiği haz ve heyecanla hepimizi sevgi ve saygıyla selamlayarak sözlerime başlamak istiyorum. /

Dünyanın değişik yerleşim merkezlerindeki çeşitli kültür varlıklarının bazen bilgisizlik, bazen ilgisizlik, bazen kıskançlık, bazen da düşmanlık nedeniyle imha ve tahrip edildiği bilinen bir gerçektir. Bunun yanında çoğu ülkelerin, kültür varlıklarını korumak için olağanüstü çaba sarfettiği ve bu amaçla her yıl milyarlar harcadığı da bilinmektedir. Tüm insanlığın üzerine titremesi gereken insanlık mirası kültür varlıklarını koruma ve kollamaya yönelik çalışmaların yanında yıpratma, yok etme ve yıkmaya yönelik saldırıların yaygın olduğu bir zamanda, Türk Cumhuriyetlerindeki kültür varlıklarını konu alan böyle bir seminerin tertip edilmesini takdir ederek, bu ülkelerdeki yazılı kültür varlığı hakkındaki düşüncelerimi birkaç cümle ile dile getirmeye çalışacağım.

Malumunuz olduğu üzere, bir millet veya memleketin geçmişi, karakteri, kabiliyeti, kapasitesi, ilerleme istidadi, ilmî inkişâfı, plân, program, düşünce, davranış, dirâyet ve liyâkatı ancak belgelerinden öğrenilebilir. Bilgilerini belgelerine dayandıranlar, geçmişlerini doğru değerlendirerek, geleceklarını gerçekçi yaklaşım, atılcı anlayış, doğru düşünce ve ilmî adımlarla iyiye yönlendirme imkanını bulurlar. Zirâ, iyi bir plân, sağlıklı bir etüdle gerçek ilmî donelere dayalı olan plândır. Geçmişle ilgili bilgilerin doğruluğu ise, belgelerin derlenip değerlendirilmesine bağlıdır. Bu itibarla söz konusu belgelerin bir taraftan tarihin karanlık kalan kesimine ışık tutacağını, diğer taraftan geleceğe yönelik plân ve programların iyi hazırlanmasına vesile olacağını söylemek yerinde olur. Yapılar ve yazılar ikilisinin oluşturduğu kültür varlıklarının, bilgiler ve bilginler ikilisinin oluşturulmasında büyük rol oynadığını söylemek de gerçekçi bir yaklaşım olur.

Oldukça eski ve parlak bir geçmişe sahip olan Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin ilim dünyasına sunduğu ölmaz eserlerle medeniyet âlemine kazandırdığı sanat şaheserleri, her türlü takdir ve tavsifin fevkinde-dir. Bu bölgede yetişip, insanlığı aydınlatan ilim adamlarının ortaya koyduğu yazma eserler, dost-düşman ve yerli-yabancı herkes tarafından övgü ile anılan, emsali az bulunan ve paha biçilemeyen kültür varlıklarıdır.

Türk Yurdu anlamına gelen Türkistan, âlimlerin harman ve ilmî düşüncelerin ferman olduğu ilim ve irfan yuvasıdır. Taşı-toprağı, köyü-kenti, yapısı-kapısı, mektebi-medresesi, câmisi-mescidi, hanı-hamamı, sebili-şadırvanı, çarşısı -bedesteni, kitabı-kütüphanesi, dili-kültürü, örfü-an'anesi, hâsılı her yönüyle buram buram Türklük kokmaktadır. Türk yurdu olan bu yerlerde, Türkün tarihine tanıklık eden ölümsüz eserler, ayakta dimdik durmaktadır. Moskof mezalimine ve tabiatın çeşitli tahrip unsurlarına rağmen, MüslümanTürkün dehâ, zekâ ve sanat anlayışını simgeleyen yapılarla, tarihin derinliklerine kadar uzanan yazılı kültür varlıkları, gerçek sahipleri olan Müslüman-Türk Milletinden özlediği samimi ve sıcak ilgiyi yetmiş küsür yıllık ayrılıktan sonra yeniden ve hasretle beklemektedir.

Orta Asya Cumhuriyetlerinin halkı, büyük bir bütünün önemli ve vazgeçilmez bir bölümüdür. Büyük çoğunluğu Müslüman ve Türktür. Kültür mozayığında kısmen Arap ve Acem tesiri olmakla beraber, Türk ve İslâm unsurları çoğunluğu teşkil etmektedir. Oniki asrı aşan bir süre içinde birlikte yaşadığı İslâm dünyasının

kültür hazinesine katkısı olduğu gibi zaman zaman bir kısım İslâm ülkelerinin ilmî ve fikrî tesirinde kaldığı da bir vâki'dir. Bölge insanların, başta Türkiye olmak üzere İslâm dünyasıyla sarsılmaz ve ayrılmaz nitelik arzeden kuvvetli ve sağlam bir bağı vardır. Bu bağ, aralarındaki din birliğinin yanında kültür birliğini de meydana getirmiştir. Örneğin, Bakü Halkının yüzünü gördüğünüzde veya müziğini dinlediğinizde ya da eski yapılarını müşahade ettiğinizde kendinizi İstanbul Caddelerinin veya kahvehanelerinin birinde sanırsınız. Hulefâ-i Râşidîn'in ikincisi olan Hz. Ömer zamanında İslâmiyeti kabul eden bu bölgenin İslâm nuru ile aydınlandığı günden Sovyet Devrimine kadar, İslâm Dünyası ile içiçe olması Türk, Arap ve Acem eserlerinden meydana gelen ve birbiriyle uyum içinde olan güzel bir kültür mozayikliğini oluşturmuştur. Öyle ki komünizm rejimi, uyguladığı yok etme ve değiştirme plânına rağmen, bir çok şehrin ismi değiştirilmiş ve bir çok eser yok edilmeye terk edilmiş ise de bu mozayikliği ortadan kaldırmaya muvaffak olamamıştır.

Komünizmin kışkıracısından kurtulan Türk Cumhuriyetleri, çile ve ızdırap dolu yıllardan sonra hürriyet ve bağımsızlıklarına kavuşmanın haz ve huzuru içindedirler. Bağımsızlığı korumanın, onu elde etmekten daha zor olduğunun bilincinde olan bu ülkeler, idarî bağımsızlık kadar siyasî, iktisadî, ilmî ve fikrî bağımsızlığın da önemli olduğunu gözönünde bulundurarak yeniden yapılaşma çalışmalarını büyük bir ciddiyet ve titizlikle yürütmektedirler. Yıllarca çekilen çile ve göğüslenen ızdırapın infikâk, inhidâm, inkisâr ve inhitâta değil, incisâm, ittihâd ve intibâha vesile olmasının inancı içindedirler. Bu inanç ve çaba ile Türkiye'ye yaklaşp, yardım ve desteğini isteyen bu kardeşlerimize yalnız olmadıklarını hissettirmemiz ve tüm imkânlarımızla yanlarında yer almamız, yerine getirilmesi gereken millî ve dinî bir görevdir. Bilhassa kültür varlıklarının korunup değerlendirilmesinde destek ve katkımızın olması önde gelen görevlerimiz arasındadır.

Din birliği, dil birliği, soy birliği, kültür birliği, tarih birliği, coğrafî birlik hâsılı beraber olmayı ve birlikte hareket etmeyi gerektiren bütün unsurlar mevcuttur. Birleştirici ve uzlaştırıcı unsurları ön plânda bulundurarak güç ve gönül birliği yapıp, büyük Türk Dünyasını oluşturmayı amaç edinmemiz icâbeder. İlmî, fikrî, siyasî ve iktisadî imkânlarımızı birleştirerek dünya devletlerinin önünde büyük bir güç haline gelmemiz gerekir. Parçalanmaz, sindirilmemez, kandırılmaz, caydırılmaz ve hatırı sayılır bir bütün haline gelmemiz gerekir. Zemin ve zaman buna çok müsaittir. Elverişli ortam ve mevcut potansiyel çok iyi değerlendirilmelidir. Fırsatı fevt edenin hayatı mevt edeceği unutulmamalıdır. Çıkarıcı zihniyetle yaklaşmayıp yapıcı, yönlendirici, yetiştirici ve kalındırıcı bir düşünce ile yaklaşmak icâbeder. Kırıcı değil koruyucu, saldırgan değil savunucu bir anlayış ve arayış içinde olunmalıdır. Soy birliğinin oy birliğine vesile olması unutulmamalıdır.

Birçok ünlü bilgin yetiştiren ve bünyesinde binlerce büyük eser bulduran Orta Asya'nın yazılı kültür varlığı bakımından da sayılamayacak kadar çok ve çeşitli kültür mirasına sahip olduğunu biliyoruz. Araştırma ve incelemelerimizde, bölgedeki kültür kentlerinin gösterdikleri kültürel hareketlerin temelinde Orta Asya âlimlerinin azim, emek ve gayretlerini görüyoruz.

İslâm Medeniyetinin inkişafında da önemli etken olan bu âlimlerin adlarını saymaya dahi vaktimiz kâfi değildir. Farâbî, İbni Sînâ, Beyrûnî, Hârizmî, Râzî, Fergânî, Uluğ Bey, Buhârî, Nesefî ve Gazâlî gibi dâhilerin burada yetişen yüzlerce ünlü simâdan sadece bir kaç olduğunu söylemek, bölgenin önemli bir ilim ve kültür merkezi olduğuna işaret etmeye yeterli olur.

Bakü, Buhara, Taşkent, Semerkant, Aşkaâbâd ve Bişkek gibi kültür kentlerinin bağrında barındırdığı meşhur mektep ve medreselerde yetişen âlimler, ilim âlemine kütüphaneler dolusu ölmez eserler kazandırmışlardır. Bu eserlerden bir kısmı konusunda ilk defa yazılmış olup, bazı bilgi dallarının temelini teşkil etmiştir. Jeoloji ilminin temeli günümüzden yaklaşık 1100 yıl önce İbni Sînâ'nın attığı adımlar üzerine atılmıştır. Beyrûnî'nin astronomi, matematik ve geometri ile ilgili eserleri Batılılarca incelenip birçok yönden bir takım ünlü bilginlere öncülük ettiği vurgulanmıştır. Onuncu yüzyılda Horasan'da yetişen Ebu'l-Vefâ'nın kendinden sonraki sayısız ilim adamına ışık tuttuğu tarafsız ilim ehline ifade edilmiştir.

Gerek bu bilginlerin kaleme aldıkları kaynak eserler, gerekse bölge insanların bin yılı aşkın geçmişine ait tarihî belgelerin oluşturduğu yazılı kültür varlığı böyle bir bildiriye sığdırılmayacak kadar çok ve çeşitlidir. Ancak bunların tümünün derlenip koruma altına alındığını ve detaylı bir şekilde değerlendirilmeye tâbi tutulduğunu söylemek ne yazık ki mümkün değildir. Bazı araştırmacıların eski Sovyetler Birliği hükümetinin, İslâmî yazmaların tasnif ve dökümü ile ilgili çalışmalara önem verdiğini açıklamalarına rağmen, aynı kişilerin Sovyet yetkililerinin öncelikle astronomi, matematik, geometri ve tıp gibi ilmî eserlere önem verdiklerine, bunlardan sonra edebî ve tarihî yazmalara yöneldiklerine bölgede bol miktarda bulunan dinî, fikhî ve benzeri İslâmî konularda yazılmış olan eserlere iltifat etmediklerine dair açıklamalarını biliyoruz. İbni Sînâ, Beyrûnî, Hârizmî ve benzeri bilginlerin astronomi, tıp ve matematik konuları ile ilgili birçok eserlerini Rusçaya çevirip kaynak eserler olarak yayınlayan eski Sovyetler Birliği yetkilileri, dinî ve millî konulardaki yazmalarla belgelerin derlenip değerlendirilmesine hiç de ehemmiyet vermemişlerdir. Tarihî belgelerin bir kısmı, bazı Şârkiyat Enstitüleri ile müzelerinde toplanıp değerlendirilmiş ise de, bölgenin siyasi, iktisadî, idarî ve tarihî yönleri gerçek çehresiyle değil maalesef, Marksist düşünce veya taraflı tavırla tetkik ve takdim edilmiştir. Bu alanda araştırma ve inceleme yapan Sovyet ilim adamlarının en insâflı ve tarafsızı sayılan, Orta Asya'nın tarihi ve tarihî coğrafyası ile ilgili olarak hayatı boyunca bildiri, makale, eleştiri ve yorum türünden dörtüzyü aşkın ilmî eser

ile İslâm Ansiklopedisine 246 madde yazan Bartold¹ dahi "Türkistan" adlı büyük tarih kitabını kendisi Marksist olmamakla beraber ve tarihî metoda uygunluğunun yanında Marksist görüşe yakın bir düşünce ile kaleme almıştır. Bu tür kimselerden istediğimiz ölçüde gerçekçi yaklaşımda bulunmalarını beklemek de pek akıllı bir davranış olmaz. Zira müsteşriklerin yaptıkları çalışmalarda bir kısım ilmî amaçlarının yanında belirli hedeflerinin olduğu bilinmektedir. Bir müsteşrik her şeyden önce istese de istemese de düşüncesini yönlendiren belirli bir kültüre intisab etmektedir. Bu nedenle ondan bizlerce benimsenen hususlara uygun davranışta bulunması veya hoşlanacağımız şekilde hareket edip, gerçeklere uygun karar vermesi beklenemez. Yalnız bu sözümüzle bir kısım müsteşriklerin tarih ve kültürümüzün bilinmeyen yönlerini açıklayıcı nitelikteki bir takım ciddi çalışmaları ile bazı hayati konularda yaptıkları ilmî analizleri ve ortaya koydukları önemli buluşları gözardı edelim, demek istemiyoruz. Tetkiklerini titizlikle takip etmemizin, düşüncelerini destekleme veya köstekleme cihetine gitmeden önce dikkatli davranmamızın gerektiğine, çaba ve çalışmalarını dengeli bir değerlendirmeye tâbi tutmamızın önemine işaret etmek istiyoruz.

Bu cümleden olarak gerek bölgedeki, gerekse Türkiye'deki araştırmacılarla tarihçilerin, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerindeki yazılı kültür varlığını itinalı bir şekilde araştırma ve incelemeye tâbi tutarak, ciddi ve tarafsız bir yaklaşımla değerlendirmek suretiyle elde edecekleri tarihî ve ilmî gerçekleri değişik dillerde yayınlayarak doğru tanıtımda bulunmakla görevli olduklarına inanıyoruz.

Burada üzülerken ifade etmek isterizki, önemli kültür kentlerinden biri olan Semerkant'daki ilim ocağının sacayağını teşkil eden Şirdâr ve Uluğ Bey Medreseleri ile Câmî ve Üniversite niteliğinde olan Tilkârî Medresesinin kütüphanelerini dolduran nadide yazma eserlerin âkıbeti meçhuldür. Kim tarafından nereye götürüldükleri kesin olarak bilinmemekle beraber, bir bölümünün Leningrad Üniversitesi bünyesindeki Şarkiyat Enstitüsü ile benzeri Sovyet-Rus tesislerine kaldırılmış olduğu kuvvetle tahmin edilmektedir. Buhara, Taşkent, Horasan ve benzeri yerleşim merkezlerindeki yazılı kültür varlıklarının da aynı âkibete uğradığı sanılmaktadır. Hz. Ömer'in halifelîği döneminde Bekîr b. Abdullah tarafından sulhen fethedilen ve Orta Asya ülkelerine İslâmiyeti benimsemeye öncülük eden Azerbaycan'ın bazı eski yerleşim merkezindeki medreselerinde önemli ilmî çalışmalara sahne olduğu bilinmektedir. Örneğin, Kâfi'd-din Ömer b. Osman tarafından XII. yüzyılda Şemaha şehrinde yapılan Tıb Medresesi'nde, bitkilerin tedavî özellikleri tedris edilmiş ve otların tedavide kullanılma yollarını tavsif ve tahdid eden etüdler yapılmıştır. XIV. yüzyıla kadar tıbbî araştırmaların geliştirilerek sürdürüldüğü bu Dâru'ş-şifâda yüzlerce ilim âşığı öğrenim görmüş ve geride altmışbinden fazla yazma eser ihtiva eden değerli bir kütüphane bırakmıştır. Henüz tüm sıraları ortaya çıkarılmayan bu yazma eserlerin nereye ne şekilde ve ne maksatla götürüldüğü de kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Rus Çarı Büyük Petro zamanında, Doğu İslâm ülkelerinin ciddi ve plânlı bir şekilde incelemeye tâbi tutulduğu; bu alanda yapılan araştırmalar için bol miktarda para harcandığı ve bizzat Çarın desteği ile İslâmî yazmalar ve belgelerle tezyinî eserlerin derlenmesi için Orta Asya'nın önde gelen kentlerine araştırmacılar gönderildiği yayınlanan neşriyattan anlaşılmaktadır.

Bu cümleden olarak Rusya'da Doğu dillerinin öğretilmesi için ilk özel okulun da bu dönemde açıldığı bilinmektedir. Doğu halklarının uygarlıkları ile ilgili maddî ve manevî eserlerle belgelerin derlenip korunması ile ilgili çalışmaları yürütmek üzere inşa edilen idarenin kurulmasından yaklaşık yüz yıl sonra "Asya Müzesi"nin kurulduğu ve bu müzenin Rusya'daki ilk şarkiyat merkezi olduğu, yöre ile ilgili yayınlarda yer almaktadır.

Gerek Çarlık Döneminde, gerekse eski Sovyetler Birliği Döneminde, belirtilen türden müze, merkez, kütüphane ve benzeri yerlere götürülen dökümanlarla, bir kısmının imha edildiği tahmin edilen dökümanların dışında bugün bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin sahip olduğu müze, merkez, kütüphane, arşiv ve benzeri mekanlarda bir kısım yazılı kültür varlığının bulunduğunu biliyoruz. Bu varlığın günümüzde ne durumda olduğunu, nasıl muhafaza edildiğini ve değerlendirilmesi için ne gibi tedbirler alındığını kesin olarak bilmemekle beraber, bağımsız Türk Cumhuriyetleri ile çeşitli konularda yapılan temaslarda bu hususların da göz önünde bulundurulmasının zaruret ve yararına inanıyoruz. Diğer taraftan Türkiye'deki Üniversitelerle araştırma kurumları ve arşiv yetkililerinin söz konusu ülkelerdeki yazılı kültür varlığının derlenip değerlendirilmesine katkıda bulunmak için bu varlığı:

1. Derleme, değerlendirme ve dünyaya duyurmada,
2. Tarama, tedkik ve tespit etmede,
3. Okuma, okutma ve tahlil etmede,
4. Koruma, kollama ve kaydetmede,
5. Klâsik Osmanlı Türkçesi ile eski yazı türlerini öğretmede,
6. Belge teâtisiyle bilgi ve bulguları geliştirmede, bu kardeş ülkelere yardımcı olmalarını öneriyoruz.

Bu düşünce ve duygularla tekrar hepimizi sevgi ve saygıyla selamlıyorum.

1. Bartold tarafından yazılan "Türkistan" adlı tarih kitabı Mısırlı yazar ve çevirmen Selâhaddin Osman tarafından Rusçadan Arap çaya çevrilerek Küveyt (Kültür, Sanat ve Edebiyat) Millî Komitesince (1401 H./1981 M.) tarihinde Hicri 15. yüzyılın başlaması mütasebetiyle yayınlamıştır.